

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΑ ΕΝΤΥΠΑ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
(1757-1832)

Άνάτυπο

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ 8 (2006)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ (16ος-19ος αι.)

Άθήνα, 20-21 Μαρτίου 2003

ΑΘΗΝΑ 2006

ΤΑ ΕΝΤΥΠΑ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (1757-1832)

«Μετά τὸ ἥμισυ τῆς [18ης] ἑκατονταετηρίδος, ὅτε μὲ δίκαιον λόγον πρέπει νὰ καταμετρηθῇ ἡ ἐποχὴ τῆς Ἑλλαδικῆς Ἀναγεννήσεως»¹, ἐμφανίζονται τὰ Ἐπιστολάρια τῆς Βενετίας, μὲ πρῶτο, τὸ 1757, τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Σπυρίδωνος Μίλια (1705-1770), κερκυραίου λογίου, ἐπιμελητῆ ἐκδόσεων, δασκάλου καὶ ἱεροκήρυκα καὶ ἀργότερα τοποτηρητῆ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου στὴ Βενετία. Στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε κυκλοφοροῦν στὴ Βενετία 22 τουλάχιστον ἐκδόσεις τῶν νεοπαγῶν Ἐπιστολαρίων χωρὶς αὐτὸ νὰ σημάνει καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν παλαιότερων. Τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα (1625) ἐπανεκδίδεται στὴ Βενετία τὸ 1786, στὴν τρίτη καὶ τελευταία ἐκδοσὴ του ἀπὸ τὸν τυπογράφο Νικόλαο Γλυκῆ², ἐνῶ τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Συνεσίου Κυρήνης ἐκδίδεται τὸ 1782 καὶ τὸ 1812 ἀπὸ τὸν Γλυκῆ καὶ τὸ 1815 ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου³. Τὰ παλαιὰ λοιπὸν ἐπιστολάρια ἐπιβιώνουν καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἄλλου ἐπιστολαρίου, τοῦ νέου, τὸ ὁποῖο ὅμως σταδιακὰ ἐπιβάλλεται.

Δύο εἶναι τὰ νέα ἐπιστολάρια: Τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Μίλια, 1757 καὶ τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ 1764. Ἄς τὰ θυμόμαστε ἔτσι, γιὰ νὰ διευκολυνθοῦμε στὴ δύσκολη ἐξιστὸρηση τῆς ἐκδοτικῆς τύχης τους.

Τὸ 1754 φθάνει στὴ Βενετία ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, καλεσμένος ἀπὸ τὴν Ἑλλη-

1. Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ἐρμῆς ὁ κερδῶος ἦτοι Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', Βενετία 1815, φωτοανατύπωση: Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἴδρυμα ΕΤΒΑ, Ἐπιλεγόμενα: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Εύρετήριο: Παναγιώτης Δ. Μιχαλάρης, Ἀθήνα 1989, σ. δ'.

2. Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. Α' Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα 1984 [=ΘΠ Α'], ἀρ. 3203 (1625), ἀρ. 3204 (1744), ἀρ. 3205 (1786). Βλ. καὶ Martha Karpozilou, «The Epistolarion of Theophilus Korydaleus», *Ἑλληνικά*, 49 (1999), σ. 289-303 καὶ τὴν ἀνακοίνωσή της σὲ αὐτὸ τὸν τόμο.

3. ΘΠ Α' ἀρ. 5455 (1605), ἀρ. 5456 (1782), ἀρ. 5457 (1792). Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία-φυλλάδια*, τ. Α' 1801-1818, Ἀθήνα 1997 [=Ἡλιοῦ, 19ος αἰ., Α'], ἀρ. 1815.37. Στὴν τελευταία ἐκδοσὴ τὸ κείμενο συνοδεύει ἡ ἐξήγηση τοῦ δασκάλου ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ Παπα Παναγιωτόπουλου ἐκ Δημητσάνης.

νική Κοινότητα για δάσκαλος και ιεροκήρυκας, ο Σπυρίδων Μίλιας από άσημη οικογένεια, που είχε έλθει στην Κέρκυρα από τα Γιάννενα στα μέσα του 16ου αιώνα. Ο πατέρας του ήταν μικρέμπορος αλλά τα αδέρφια του ήταν όνομαστοί έμποροι. Στην πατρίδα του είχε χρηματίσει διάκονος από το 1730, δάσκαλος των έλληνικών και των λατινικών, έφημέριος και ιεροκήρυκας. Στη Βενετία θά θητεύσει δάσκαλος και ιεροκήρυκας, άργότερα έφημέριος και τοποτηρητής του επσκοπικού θρόνου (1758) και ύποψήφιος μητροπολίτης Φιλαδελφείας (1762), όταν τελικά εκλέχτηκε, χωρίς να ένθρονιστεί ποτέ, ο λόγιος Γεώργιος (Γρηγόριος) Φατσέας. Έγινε έπιμελητής 35 ως τώρα γνωστών βιβλίων, λειτουργικών κυρίως, στο τυπογραφείο Γλυκή και εκδότης των *Πρακτικών των Συνόδων*, σε λαμπρή δίτομη έκδοση, πρώτη και μοναδική από Έλληνα, με αξιόλογο εισαγωγικό χρονικό, το 1761-1762. Μας είναι γνωστός περισσότερο από το *Επιστολάριο* και από τις εκδομένες μετά θάνατον από το τυπογραφείο Βόρτολι, το 1773, *Διδαχές του*, τα κηρύγματά του στην Κέρκυρα και στη Βενετία (1745-1755). Κείμενα σε λαϊκή γλώσσα για να άγγιζουν τους πολλούς άπλους ανθρώπους, με ύπερβολικό βάρος επιχειρημάτων που συγκινούν, χωρίς να διακρίνονται για τα ιδιαίτερα ρητορικά χαρίσματά τους⁴.

4. Χρησιμοποίηώ τή γραφή Μίλιας γιατί έτσι υπέγραφε στα βιβλία Πρωτοπαπάδων Κέρκυρας. Η κυριότερη βιβλιογραφία: Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Άθήνα 92000, σ. 144-145. Carmello Capizzi, «Spiridione Milia (1700?-1770), collaboratore greco all'Amplissima del Mansi. Appunti bibliografici», *Orientalia Christiana Periodica*, 37 (1971), σ. 441-490. Άθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Έλλήνων τής Βενετίας», *Θησαυρίσματα*, 9 (1972), σ. 170-171. Παύλος (Μενεβίσογλου) μητροπ. Σουηδίας, «Άρχιμανδρίτης Σπυρίδων Μήλιας», *Δελτίον Ίερās Μητροπόλεως Σουηδίας και πάσης Σκανδιναβίας*, τχ. 69 (Ίουλ.-Αύγ. 1983), σ. 4-10. Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Σχετικά με μία άφανή έκδοση τής "Έπιτομής κανόνων" του Κωνσταντίνου Άρμενοπούλου», *Άφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβουσκον*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 326-327. Στο Άρχείο του Hubert Pernot στο Νεοελληνικό Ίνστιτούτο τής Σορβόννης περιέχεται και το Άρχείο του Λαυρέντιου Βροκίνη (βλ. Παν. Μουλλάς, «Το Άρχείο του Λ. Σ. Βροκίνη στο Νεοελληνικό Ίνστιτούτο τής Σορβόννης. Σύντομη παρουσίαση», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 17 (1973), σ. ις- κδ'), στο όποιο βρίσκεται, ανάμεσα σε άλλα ανέκδοτα έργα του Βροκίνη, και ή βιογραφία του Σπ. Μίλια με μαρτυρίες από τα κερκυραϊκά άρχεία. Τή βιογραφία αυτή ανέλαβε να εκδώσει ή κυρία Μαριάννα Δήτσα τήν όποία και ευχαριστώ για τή φωτοτυπία του χειρογράφου που μου παραχώρησε το 1977. Τα κενά στη βιογραφία και στην έργογραφία του Μίλια παραμένουν. Μία άναφορά του Ίώσηπου Μοισιόδακα στον πρόλογο τής μετάφρασης του βιβλίου του L. A. Muratori, *Ήθική φιλοσοφία*, που τυπώθηκε στο τυπογραφείο Βόρτολι το 1761, όρίζει τον Μίλια άποδέκτη των συνεργασιών κάθε πρόθυμου άναγνώστη για τα θέματα τής γλώσσας. Δέν γνωρίζουμε όμως τίποτε άλλο για τή σχέση των δύο λογίων (τήν άναφορά βλ. πρόχειρα: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ίώσηπος Μοισιόδαξ. Οί συντε-*

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Ο ΜΙΛΙΑΣ,
ΤΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΚΑΙ ΕΞΑΡΧΟΣ

ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΣ

Προσωπογραφία και οικόσημο Σπυρίδωνος Μίλια.
Χαλκογραφία AB (= Antonio Bortoli) από το βιβλίο του Διδαχαί, Βενετία, Βόρτολις, 1773.

Τὸ Ἐπιστολάριο ἐτοίμασε ὁ Μίλιας τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ἐγκατάστασής του στὴ Βενετία «εἰς κοινήν ἀπλουστάτην φράσιν καθὼς τινες τοῦ περιβοήτου γένους ἡμῶν τὸ ἐζήτησαν (...) πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν ἡμῶν, ἀγκαλὰ καὶ ἐμποδιζόμενος ἀπὸ τὸ διηνεκὲς εὐαγγελικὸν τοῦ ἐπάγγελμα». Αὐτὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἐκδότη Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη (1722 ci.-1799), στὸν πρόλογο τοῦ Ἐπιστολαρίου, ποῦ εἶναι ἡ πρώτη δική του «συνδρομῆ καὶ ἀναλώμασι» ἔκδοση κοσμικοῦ βιβλίου, «ἀναγκαιοτάτου καὶ πρὸς τοὺς φιλομαθεῖς νέους καὶ πρὸς κάθε ἄλλον τινὰ κατὰ πολλὰ χρήσιμον», καὶ τὸ τυπώνει σὲ μικρὸ ὄγδοο σχῆμα καὶ 327 σελίδες στὸ τυπογραφεῖο τοῦ βενετοῦ Ἀντωνίου Τζάττα⁵, ὅπως συνήθιζε ὁ σημαντικὸς νεωτερικὸς ἐκδότης⁶.

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου περιλαμβάνονται οἱ ὀρισμοὶ τῆς ἐπιστολῆς, τῆς ὕλης της, τῶν εἰδῶν καὶ τῆς διαίρεσews, τοῦ ἐπιλόγου. Ἀκόμη γίνεται λόγος γιὰ τὶς περιόδους τῆς ἐπιστολῆς, γιὰ τὸ φραστικὸ καὶ τὴν πειστικότητά της καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν τριῶν γενῶν τοῦ ἐπιστολικοῦ χαρακτήρος: ἐπιδεικτικὸ, συμβουλευτικὸ καὶ δικανικὸ. Ἡ ἔξέταση τῶν τριῶν γενῶν ἀντιστοιχεῖ στὰ πρῶτα τρία μέρη τοῦ βιβλίου. Τὸ πρῶτο μέρος, τὸ ἐπιδεικτικὸ, περιλαμβάνει ὀκτὼ κεφάλαια μὲ ἀντίστοιχους ὀρισμούς, ὁδηγίες γιὰ τὴ σύνταξη ἐπιστολῆς καὶ ἀπάντησης, καὶ παραδείγματα γιὰ τὰ ὀκτὼ εἶδη τῶν ἐπιστολῶν: ἐπαινετικὴ, ψεκτικὴ, ἐρωτικὴ, εὐκτικὴ, συγχαρητικὴ, σκωπτικὴ, εἰρωνικὴ, εὐχαριστικὴ. Τὸ δεῦτερο μέρος, τὸ συμβουλευτικὸ, χωρίζεται σὲ ἑπτὰ εἶδη: προτρεπτικὴ, ἀποτρεπτικὴ, παραμυθητικὴ, αἰτητικὴ, συστατικὴ, ἐπιστολὴ εἰδήσεως καὶ δώρου. Τὸ τρίτο μέρος, τὸ δικανικὸ, διακρίνεται σὲ ἔνδεκα

ταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης, Ἀθήνα 1985, σ. 336-337). Τὰ 35 ὡς τώρα γνωστὰ βιβλία, ποῦ ἐπιμελήθηκε (1758-1769) ὁ Μίλιας στὸ τυπογραφεῖο Γλυκῆ (τὰ 23 εἶναι λειτουργικά), ἀναγράφει ὁ Γιώργος Βελουδῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων στὴ Βενετία (1670-1854)*, Ἀθήνα 1987, σ. 64. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὴν Ἐπιτομὴ ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1770 (ΘΠ 4365), ἐπιμελήθηκε ὁ Σπυρίδων Παπαδόπουλος καὶ ὄχι ὁ Μίλιας. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικὰ Α'», *Μνήμων*, 8 (1980-82), σ. 346. Τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων φωτοανατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τῆς Καλύβης τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σκήτης Ἁγίας Ἄννης Ἁγίου Ὁρους μὲ εἰσαγωγὴ Θεόδωρου Ν. Ζήση, προλόγους καὶ προσθήκες καθὼς καὶ νέα εἰκονογράφηση, χωρὶς σεβασμὸ στὸ πρωτότυπο, σὲ 3 τόμους (διχοτομεῖται ὁ Β' τόμος τοῦ πρωτοτύπου) μὲ προσθήκη καὶ συνεχοῦς σελιδαρίθμησης κατὰ τόμο, Θεσσαλονίκη 1981, 1982, 1986.

5. Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον Ἦτε Ἐπιστολικὸς χαρακτήρ*, Βενετία 1757, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Προλεγόμενα: Κώστας Λάμπας, Ἀθήνα, ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2003. Ὁ πρόλογος τοῦ Λαμπανιτζιώτη, σ. θ'-ι' (βλ. ΘΠ 3833).

6. Φίλιππος Ἡλιού, «Ὁ Ὀβίδιος τοῦ Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη», *Σκουφᾶς*, τ. Ζ', τχ. 60-61, Ἰούλ.-Δεκ. 1981, σ. 124.

ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ

Ἡ' τε Ἐπιστολικὸς

ΧΑΡΑΚΤΗΡ

Περὶ ἔχων Ἑρμηνείας, καὶ παραδείγματα εἰς
διάφορα εἴδη Ἐπιστολῶν.
Συμφεθεῖς παρὰ τῆς Λιδεσιμωπάτης, καὶ Ἱερο-
λογιωπάτης, Κυρίας

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΙΛΙΟΥ

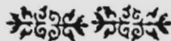
Τῆς ἐν ταῖς κλειναῖς Ἑνεταῖς περιβλέπτῃς
τῆς Ἑλλῶν Γούρας Ἱεροκήρυκος,
καὶ κοινῆς Διδασκάλας.

Ἀφιερωθεῖς πρὸς Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Εὐαγγελιστικῆς Κυρίας

Γ Ε Ω Ρ Γ Γ Ω , Ἐ Σ Τ Ε Φ Α Ν Ω ,
ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΙΣ ΚΑΡΑΓΙΩΑΝΝΗ.

Νῶν πρώτων τύποις ἔκδοθῆς,

Συνδρομῇ καὶ ἀναλώμασι τῆς Κυρίας Πολυζῶν
Λαμπωνιτζιάτη, τῆς ἑξ Ἰωαννίνων.

ἘΝΕΤΓΗΣΙΝ, αΨνζ'. 1757.

Παρά Ἀντωνίου τῆς Τζάτα.

CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVIL.

Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Σπυρίδωνος Μιλίου.
Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων.

είδη: κατηγορητική, απόλογητική, όνειδιστική, μεμπτική, άπειλητική, προφασιστική, ένστατική/άξιωματική, μικτή, διηγηματική/ιστορική, λακωνική και άφιερωτική.

Ένω για τήν είσαγωγή και τά τρία μέρη του βιβλίου χρειάστηκαν 153 σελίδες, τó υπόλοιπο μισό του βιβλίου θά χρειαστεί για τó τέταρτο μέρος, τή διδασκαλία τής μιμήσεως και κυρίως τά παραδείγματα τών έπιστολών⁷.

Τó πρώτο μέρος τών παραδειγμάτων αναφέρεται στις έπιστολές άπό και πρós μητροπολίτες, πατριάρχες και ήγεμόνες και συνεχίζει με παραδείγματα αίτητικών, εύχαριστικών, παραπονετικών και παρηγορητικών έπιστολών. Για τó μέρος αυτό τών παραδειγμάτων ó Πολυζώης Λαμπανιζιώτης σημείωσε στόν πρόλογο: «εις τó βιβλίον εύρίσκονται και άλλα τινά συνθέματα έτέρου καλάμου και άγκαλά χωρίς είδήσεως του συγγραφέως, παρακινημένος άπό τινάς, ως και αυτά εύχρηστα όντα, τά έπρόσθεσα»⁸. Τά παραδείγματα αυτά διατηρήθηκαν και στη δεύτερη έκδοση του 1759 αλλά μετατοπίστηκαν σε δεύτερη θέση και υποβαθμίστηκαν με τίτλο «έτερα παραδείγματα»⁹.

Ακολουθεί ή ένότητα παραδειγμάτων «εις έπιστολαίς συγχαριστικάις»¹⁰, και 45 σελίδες με κανόνες και παραδείγματα για τις έπιστολές πραγματείας, τις έμπορικές έπιστολές, που για πρώτη φορά περιλαμβάνονται σε έπιστολάριο, με ώριμες óδηγίες για τή σύνταξή τους, που προϋποθέτουν γνώση του έμπορικού επαγγέλματος και παραδείγματα που προσομοιάζουν σε πραγματικές έμπορικές έπιστολές με ήμερομηνία του 1756¹¹. Οί óδηγίες του Μίλια για

7. Μήλιας, *Έπιστολάριον*, 1757, ό.π., σ.156: «εγώ λοιπόν ύποστρώνοντας έμπροσθεν όλίγα τινά παραδείγματα εις διάφορα είδη Έπιστολών, δέν έφαντάσθηκα να τά δώσω εις τούς φιλομαθείς ως άρχέτυπα τέλεια, μη στρέφωντας ποτέ εις τόν έμαυτόν μου μίαν τοιαύτην ιδέαν, αλλά τά δίδω ως τόσα ίχνη, διά μέσου τών όποιών ήθελαν όδηγηθί βαθμηδόν εις άλλα τελειότερα, όπου ύστερον άπό έμέ ήθελαν συνθέσει έτεροι άγχινούστατοι νόες». Γνώριζε άλλωστε ότι τά παραδείγματα που κυκλοφορούσαν χειρόγραφα ήταν πολλά, παλαιότερα αλλά και πρόσφατα, και άπό αυτή τή δεξαμενή μπορούσαν όλοι να άντλήσουν. Ένα χρόνο πριν (1756) είχε τυπωθεί σε άγνωστο τόπο τó *Βιβλίον περιέχον ύποδείγματα έπιστολών πρós διάφορα πρόσωπα*, τó όποιο άντλεί άπό τήν ίδια δεξαμενή τής χειρόγραφης παράδοσης και παρουσιάζει μεγάλες όμοιότητες με τó *Έπιστολάριο* του 1764. Άπό μιά παρόμοια χειρόγραφη πηγή είχε άντλήσει ύλικό και ό Μίλιας (Κ. Λάππας, ό.π., σ. 14*, 18*-19*).

8. Μήλιας, *Έπιστολάριον*, 1757, ό.π., σ. θ'-ι'. Τά παραδείγματα «έτέρου καλάμου» στις σ. 167-206, 261-282.

9. *Έπιστολάριον ήτε Έπιστολικός χαρακτήρ... Σπυριδώνος Μηλίου...*, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1759, σ. 225-283 (βλ. ΘΠ 3384).

10. Μήλιας, *Έπιστολάριον*, 1757, ό.π., σ. 207-236.

11. Στο ίδιο, σ. 237-261. Τó τμήμα τής έμπορικής έπιστολογραφίας θά διατηρηθεί σε όλες τις εκδόσεις τών Έπιστολαρίων τής Βενετίας, του Δάρβαρη (Βιέννη 1808), αλλά

τῇ σύνταξί τῶν ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν ἔχουν γενικότερη σημασία, ἀφοῦ συνιστοῦν τὴν ἀπλούστατη κοινὴ φράση καὶ νομιμοποιοῦν τοὺς ἐν χρήσει ξενικοὺς τεχνικοὺς ὄρους τοῦ ἐπαγγέλματος σὲ μιὰ *lingua franca*, «διότι ὁ πραγματευτὴς ἔχει χρέος νὰ γράφῃ μὲ ἐκείνους τοὺς ὄρους ὅπου εἶναι πλέον κοινοί, καὶ ὅπου καταλαμβάνονται ἀπὸ ὅλους. Ὅταν εἰς ἡμᾶς ἦτον ἡ βασιλεία ὅλα τὰ Ἔθνη ἐζητοῦσαν νὰ ὁμιλοῦν εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς πραγματείας μὲ ἐκείναις ταῖς λέξεις ὅπου ἦτον διωρισμέναις διὰ νὰ φανερώσουν τὰ πράγματα κατὰ τὴν συνθήκην ὅπου οἱ κάτοικοι τῆς βασιλευούσης ἢ ἐτέρας πολιτείας εἶχον διορίση»¹².

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν ἐμπόρων τροποποιοῦνται, ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα καὶ ὕστερα, στὰ βιβλία ποὺ προορίζονται γιὰ τοὺς ἐμπόρους, τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια ποὺ τυπώνονται στὴν Τεργέστη καὶ στὴ Βιέννη, ποὺ θεωροῦν ὅτι ἡ χρῆση τῶν ξένων ἐμπορικῶν ὄρων «εἶναι μόνον ἔργον τῆς συνηθείας» καὶ τοὺς διατηροῦν, ἐφευρίσκοντας τρόπους γιὰ τὴν ὑπόδειξη καὶ ἐλληνικῶν ἀντίστοιχων λέξεων, καθὼς μιὰ καθαρῆουσα διάθεση συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνοδο τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος τῶν Ἑλλήνων μεγαλεμπόρων, ποὺ διεκδικοῦν ἰσοτιμία ἔναντι τῶν ξένων ὁμολόγων τους καὶ στὰ ἰδεολογικά τους ἐφόδια προστίθεται καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα. Ἡ τάση αὐτὴ θὰ προχωρήσει περισσότερο στὰ ἐγχειρίδια ποὺ συντάσσονται στὸ Ἰάσιο (1817) καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (1815 καὶ ὕστερα), ὅπου τὸ Σύστημα τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων καὶ ὁ θεωρητικὸς του Νικόλαος Παπαδόπουλος, ὁ συγγραφέας τῆς *Ἐμπορικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, βρίσκονται στὴν τροχιά τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ καὶ ἐπιλέγουν καθαρῆουσα γλῶσσα μὲ ἐλληνικοὺς ἐμπορικοὺς ὄρους, ἀντίθετα μὲ τοὺς πραγματευτάδες τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ποὺ εἶναι ὀπαδοὶ τῆς κοινῆς δημοτικῆς, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τοὺς ἐπιστολογράφους τοῦ κώδικα *Ἐπιστολαὶ διαφόρων (1759-1824)* τοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου Λαρισσαίου¹³.

Τὸ *Ἐπιστολᾶριο* συμπληρώνεται μὲ τὰ ὑποδείγματα διαφόρων γραμμμάτων, συνοδευτικῶν ζητειῶν τῶν μονῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Εἶναι τὰ λεγόμενα πιττάκια, ποὺ θὰ τὰ βροῦμε καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις ἐπιστολαρίων ὡς προσθῆκες μὲ διαφορετικὴ μορφή. Καὶ αὐτὰ τὰ παραδείγματα δὲν ἀνήκουν

καὶ στὸ *Λεξικὸ Τετράγλωσσο* τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη [Κωνσταντινούπολη (;) 1802, ἐνῶ ὁ Ἰω. Μαρμαροτούρης θὰ τυπώσει στὴν Τεργέστη τὸ 1800 ἀποκλειστικὰ ἐμπορικὸ ἐπιστολᾶριο. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ Ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου, Ἀθήνα 1990, σ. 30-33.

12. Μήλιας, *Ἐπιστολᾶριον*, 1757, ὁ.π., σ. 260.

13. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια...*, ὁ.π., σ. 51-53.

στον Μίλια, ὅπως σημειώνει στὸν πρόλογο ὁ Λαμπαντζιώτης¹⁴. Οἱ τελευταῖες εἴκοσι σελίδες τοῦ Ἐπιστολαρίου καλύπτονται ἀπὸ «τοὺς τίτλους, ἤγουν προσήκοντα ἐπίθετα, εἰς ἀνθρώπους ἐκάστης ἀξίας καὶ τάξεως»: πρόκειται γιὰ τὶς προσφωνήσεις καὶ ἀποφωνήσεις τῶν ἐπιστολῶν πρὸς πατριάρχες, μητροπολίτες, ἱερεῖς, διακόνους, ἡγεμόνες, ἄρχοντες, ἰατροὺς, δασκάλους, ἀλλὰ καὶ τὸν πατέρα, τὸν ἀδελφὸ, τὸν φίλο¹⁵.

Τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ 1757 τυπωμένο σὲ 1.000 ἀντίτυπα ἐξαντλήθηκε γρήγορα καὶ ὁ τυπογράφος Γλυκῆς ἀνέλαβε τὴν ἐπανεκδόσὴ του τὸ 1759 μὲ ὀριακὲς ἀλλαγές καὶ διόρθωση τῶν ὁμολογημένων καὶ σημειωμένων ἀπὸ τὸν Λαμπαντζιώτη λαθῶν. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1759 παραλείπονται τὰ προλογικὰ σημειώματα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1757 καὶ ὑπάρχει νέο προλογικὸ σημείωμα πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας. Ἀνακατατάσσονται οἱ κατηγορίες τῶν παραδειγμάτων, ὅπως σημειώσαμε, καὶ προσθέτονται: «Ἐτέρα ἔκθεσις τίτλων κατὰ τὸν Κουροπαλάτην Κοδινὸν» καὶ ὑπὸ μορφῇ παραρτήματος ἡ «Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων τῶν Ἐκκλησιῶν»¹⁶.

Ἡ τρίτη ἔκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μίλια, ἀλλὰ ὄχι πλήρης, ὑπάρχει στὸν Α΄ τόμο τῆς δίτομης ἔκδοσης τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1773, χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ Μίλια. Ἀντὶ γιὰ 350 σελίδες τώρα ἔχει 220 σελίδες, ἀφοῦ μέρος τοῦ βιβλίου πέρασε στὸν Β΄ τόμο τῆς ἔκδοσης. Δὲν θίγεται τὸ θεωρητικὸ μέρος ἀλλὰ ἀφαι-

14. Μήλιας, Ἐπιστολᾶριον, 1757, ὁ.π., σ. 261-282. Πβ. καὶ σημ. 8.

15. Στὸ ἴδιο, σ. 283-303.

16. Μήλιας, Ἐπιστολᾶριον, 1759, ὁ.π., σ. γ΄-δ΄: «ἀπὸ χίλια βιβλία ὁποῦ εἰς τὸν ἀπερασμένον χρόνον ἐτυπώθησαν, τώρα εἰς τὸ παρὸν εὐρίσκονται ὀλιγώτατα: ὅθεν τὸ σπάνιον τοῦ βιβλίου, κάνει νὰ αὐξάνη καὶ ἡ αὐτοῦ ζήτησις (...) ἠθέλησα νὰ ὑπακούσω εἰς τὴν ζήτησίν τους, καὶ ἰδίους μου ἀναλώμασι, καὶ τύποις νεωστὶ νὰ τὸν ἐκδώσω μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἐκκαθαρθέντα ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων σφαλμάτων ὁποῦ εἰς τὸν πρῶτον τύπον εἶχον συντρέξει, καὶ προσέτι αὐξηθέντα μὲ προσθήκην ἐτέρας ἐκθέσεως Τίτλων». Οἱ προσθήκες στίς σ. 307-317 (Ἐτέρα ἔκθεσις...). Στὴ σ. 317 σημειώνεται ΤΕΛΟΣ, ΚΑΙ ΤΩ ΘΕΩ ΔΟΞΑ καὶ ἀκολουθοῦν λευκὲς οἱ σ. 318-320. Στίς σ. 321-356 τυπώνεται ἡ Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων... Τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει σὲ ὅλα τὰ ἀντίτυπα, ἐπεὶδὴ τυπώθηκε χωριστὰ μετὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου, ὅπως δείχνει ἐξάλλου καὶ ἡ ἀπουσία του ἀπὸ τὸν πίνακα περιεχομένων. (Ἐνσωματωμένη στὸ Ἐπιστολᾶριο εἶναι ἡ Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων... στὸ ἀντίτυπο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας). Στὴ συλλογὴ ἐλληνικῶν βιβλίων τῆς Bibliotheca Auerbachiana τοῦ Ἄμστερνταμ ὑπάρχει τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ 1759 καὶ ἡ Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων..., ἀλλὰ ὄχι μαζί. Ἡ τελευταία εἶναι δεμένη κατὰ λάθος μὲ τὸ βιβλίον Στιχολογία Τεχνολογική κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης, ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου Μακρῆ..., Βενετία, Ἄντ. Βόρτολις, 1768. Βλ. Bibliotheca Auerbachiana. Catalogus van de collectie Neograeca bijeengebracht door Paul Auerbach, I, Vulgairegriekse en religieuze werken gedrukt von 1800, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1973, σ. 56 ἀρ. 28, σ. 62-64 ἀρ. 32 καὶ σ. 90 ἀρ. 51.

ροῦνται 130 σελίδες παραδειγμάτων καθώς και οί δύο προσθήκες τῆς ἔκδοσης τοῦ 1759 πού μνημονεύσαμε¹⁷. Στό τέλος τοῦ Α' τόμου προστέθηκαν: «Ἐπιστολή Φριδερίκου Μεγάλου Βασιλέως Προυσίας, πρὸς τὴν Κραταιοτάτην Αἰκατερίναν Β', Αὐτοκρατόρισσαν ἀπασῶν τῶν Ρωσιῶν» καὶ «Ἄ Κόμης Σόλμη πρέσβυς τοῦ Βασιλέως τῆς Προυσίας, στέλλωντας αὐτὴν τὴν ἐπιστολὴν εἰς τὸν Κόμην Πανίν, τοῦ ἔγραψεν ἓνα γράμμα τέτοιον»¹⁸.

Ὁ Β' τόμος τῆς ἔκδοσης τοῦ 1773 στηρίζεται στὸ Ἐπιστολάριο 1764 γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεῖ λόγος σὲ ἐπόμενες σελίδες. Ἡ τέταρτη καὶ τελευταία ἔκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου Μίλια εἶναι ὅμοια μὲ τὴν τρίτη καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Γλυκὴ τὸ 1781 σὲ δύο τόμους (ὁ τ. Β' λανθάνει)¹⁹. Τὰ ρωσικοῦ ἐνδιαφέροντος κείμενα πού ὑπάρχουν καὶ στίς δύο ἐκδόσεις ὀφείλονται στοὺς φιλορωσικοὺς ἑλληνοκίτους κύκλους τῆς Βενετίας καὶ τίς μεγάλες ἑλληνικὲς προσδοκίες, πού ἐκφράστηκαν καὶ μὲ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Φριδερίκου καὶ τοῦ Σόλμη ἀναφέρονται στὸ νομοθετικὸ ἔργο τῆς Αἰκατερίνης Β' τῆς Ρωσίας, τῆς ὁποίας ἡ Ἐρμηνεία μεταφράστηκε καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Γλυκὴ τὸ 1770²⁰.

Ἀποτιμώντας τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μίλια, παρόλο πού δὲν γνωρίζουμε τίς ἰταλικὲς καὶ ἑλληνικὲς πηγές του γιὰ τὸ θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ του μέρος, παρατηροῦμε ὅτι οἱ ὀφειλές του στὸν ἀριστοτελισμὸ καὶ στὸν Κορυδαλέα ἀνιχνεύονται μόνο ὡς γενικὲς διαπιστώσεις στὴ δομὴ (διάκριση μερῶν καὶ κεφαλαίων) καὶ κάποτε σὲ ἀσυνεχεῖς μιμήσεις διατυπώσεων. Ἀντίθετα μὲ τὸν Κορυδαλέα, ὁ Μίλιας δὲν προσβλέπει στὴ σύνταξη ἐνὸς Ἐπιστολαρίου γιὰ διδακτικοὺς σκοποὺς, πού θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς βοήθημα στὴν ἐκπαίδευση. Οἱ καθημερινὲς ἀνάγκες καὶ ἡ ἐξυπηρέτησή τους εἶναι ὁ στόχος του, γι' αὐτὸ καὶ στὸ θεωρητικὸ μέρος ἀλλὰ καὶ στὸ πρακτικὸ ἀνοίγεται σὲ νέα εἶδη ἐπιστολῶν. Παρόλο πού τὰ ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος παραδείγματα εἶναι τὰ περισσότερα, καὶ αὐτὰ ἀπηχοῦν πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ σὲ καμιὰ περίπτωσι δὲν θυμίζουν τὸ κλίμα τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ τῶν

17. ΘΠ 2144. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῆς ἔκδοσης καὶ σύγκριση μὲ τίς προηγούμενες βλ. Γεώργιος Γ. Λαδᾶς καὶ Ἀθανάσιος Δ. Χατζηδημόσιος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1964, σ. 128-133, Βλ. καὶ τίς σ. 148-151, 161-167, 197-198.

18. Ἐπιστολάριον, 1773, τ. Α', σ. 218-223.

19. ΘΠ 2149.

20. ΘΠ 38. Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε καὶ στὴ Μόσχα τὸ 1770 σὲ μετάφραση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη (ΘΠ 35). Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες, μετάφρ.* Στέλλα Νικολοῦδη, Ἀθήνα 2019, σ. 179-182.

λογίων του 17ου αιώνα. Το *Ἐπιστολάριο* του Μίλια είναι μακρὰ καὶ ἀπὸ τῆ φαναριώτικη ἀλληλογραφία, ποὺ ἦταν ἔκφραση τῆς κοινωνικότητας, τῆς ἀνεσης, τῆς ἐπιτηδευμένης παιδείας, τῆς ἐπίδειξης, τῆς περιέργειας καὶ τῆς πολυπραγμοσύνης. Ἐκφράζει περισσότερο ἕναν κόσμο ποὺ κινεῖται, ἀναζητεῖ γνώσεις γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει περιέργειες, ἀναπτύσσει σχέσεις καὶ οἰκονομικὲς συναλλαγές γιὰ νὰ βελτιώσει τὴ θέση του καὶ νὰ οἰκονομήσει τὶς ἀνάγκες του. Σὲ αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν ἐμπορευομένων καὶ τῶν ταξιδιωτῶν, τῶν ναυτικῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς διασπορᾶς, φαίνεται νὰ ἀπευθύνεται στὴν αἰχμὴ του καὶ τὸν νεωτερισμὸ του τὸ *Ἐπιστολάριο*, παρόλο ποὺ γενικὰ κινεῖται στὶς συντεταγμένες τῆς κρατούσας ἰδεολογίας καὶ ἠθικῆς²¹. Ἕνα μικρὸ παράδειγμα:

Πρέπει ὅμως νὰ ἡξεύρη καθέννας, πῶς ἡ ἐπαινετικὴ Ἐπιστολὴ ἐξαπλώνεται εἰς πραγματεῖαν, εὐγένειαν, σοφίαν, καὶ ἄλλα· εἰς ὕλην πραγματευτοῦ δὲν φυλάσσονται εἰς τὴν σύνθεσιν τόσοι τρόποι ῥητορικοί, ἀλλὰ φράσις ἀπλῆ διατὶ οἱ πραγματευταὶ ἀγαποῦσιν ἀπλότητα λόγου εἰς τὰς τῶν πραγματειῶν τοὺς ὑποθέσεις. Θέλωντας λοιπὸν νὰ ἐπαινήσης τινὰ ὅπου ἔλαβεν εὐτυχίαν καὶ κέρδος, ἐγκωμίασαι τὴν φρόνησιν καὶ σύνεσίν του, ὅπου ἤξευρε νὰ σύρη τὴν τύχην (ἂν καὶ δύσκολον) εἰς βοήθειάν του.

(...) *Ἄν εἶναι νέος ἐνάρετος, εἰπέ πῶς αὐξάνει διὰ νὰ εὐτυχίσῃ τὴν πατρίδα, διὰ νὰ τιμήσῃ τοὺς γονεῖς, καὶ τὴν γενεάν του· εὐχῆσου τοὺς γεννήτορας ὅπου ὡς ρίζαι ἀγαθαὶ ἐβλάστησαν τοιοῦτον ἀγαθὸν καρπὸν· ὁ ὅποιος θέλει αὐξήσει ὅσας τιμὰς εὔρεν εἰς τὸ γένος του, καὶ θέλει ἀποκτήσει ὅσας ἀκόμη δὲν εὔρε· ἐξείρεσαι τὸν ἀπὸ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους, καὶ εἰπέ πῶς ἔχει κάποιόν τι ὑπερανθρώπινον, συγκρίνωντάς τον μὲ παλαιοὺς ἐνδόξους καὶ ἐναρέτους ἄνδρας²².*

21. Σημειῶνω τὶς σημαντικότερες μελέτες γιὰ τὴν Ἐπιστολογραφία, πέραν ἐκείνων ποὺ ἀναγράφονται στὶς σημειώσεις. Μανουῖσος Ι. Μανούσασκας, *Contribution à l'étude de l'épistolographie néohellénique*. Thèse pour le Doctorat d'Université présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, 1951, δακτυλόγραφο, σ. XVII+182. Τοῦ ἴδιου, «Problèmes de l'épistolographie néohellénique», *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 3-10 aprile 1951*, τ. I, Πώμη 1953 [= *Studi Bizantini e Neoellenici*, τ. VII], σ. 147-152. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 43, Ἀθήνα 1955 [στὴ σ. κβ' ἡ ἀναφορὰ στὴν ἐπιστολογραφία τῶν Φαναριωτῶν]. Παν. Μουλλάς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμιον γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία μὲ σαράντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη, (1908-1910)*, Ἀθήνα 1992. Γιάννης Ξοῦριας, «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία. Πρῶτῃ καταγραφῇ», *Τετράδια Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*, τχ. 2-3 (2000), σ. 7-40. Μάρθα Καρπόζηλου, «Τὰ νεοελληνικὰ ἐπιστολάρια στὸν 19ο αἰώνα. Πρόδρομη ἀνακοίνωση», *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Γραμματολογικά, ἐκδοτικά, κριτικά*, Ἀθήνα 2001, σ. 64-73.

22. Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757, ὁ.π., σ. 39-40.

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μίλια γνώρισε τέσσερις ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1757 ὡς τὸ 1781, ἐνῶ εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ ὁ μηχανισμὸς ὑποκατάστασής του ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764, μιὰ πρακτικὴ συναγωγὴ παραδειγμάτων ὄχι νέων στὸ μεγαλύτερο τῆς μέρος, ἀλλὰ τῶν ἴδιων ἢ παραπλήσιων μὲ ἐκεῖνα ποὺ τὸ Ἐπιστολάριο Μίλια χρησιμοποίησε, μὲ τὴν προσθήκη στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 καὶ τῆς ἄσχετης ὕλης τῶν καλενδαρίων.

Τὰ ἴδια χρόνια στὴ Βενετία παρατηροῦμε ὅτι ἀντίστοιχες νεωτεριστικὲς προτάσεις στὴν ἱστορία, τὴ γεωγραφία, τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, γνωρίζουν τὴν ἀποτυχία καὶ οἱ τυπογράφοι, προσπαθοῦν νὰ βροῦν τρόπους νὰ περισώσουν τὰ ἐγχειρήματά τους, ὅπου δὲν ἦταν καλυμμένοι ἀπὸ χορηγίες ἢ συνδρομές, μὲ στοχαστικὲς ἀλλὰ καὶ σπασμωδικὲς κινήσεις, καταφεύγοντας στὴν περικοπή ἢ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς προσπάθειας²³. Οἱ ἀναγνώστες τοῦ Μίλια θὰ ἔβρισκαν ἴσως κάτι ἀπὸ τὴν πνοὴ τοῦ νέου ποὺ ἐκεῖνος πρότεινε, διαβάζοντας τοὺς ἐπιστολογράφους τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι καὶ λίγοι ἦταν καὶ ἴσως τοὺς ἦταν περιττὸ τὸ θεωρητικὸ ἐπιστολάριο. Γιὰ τοὺς πολλοὺς ἔφτανε ἓνα ἐπιστολάριο μὲ μερικὰ ζωηρὰ παραδείγματα ἐπιστολῶν γραμμένα μὲ χάρη καὶ ἀπλότητα, ποὺ ἂν δὲν τοὺς χρησίμευαν ὡς ὑποδείγματα γιὰ ἄμεση χρῆση, θὰ τοὺς ἦταν εὐχάριστα ἀναγνώσματα καὶ ἴσως θὰ τοὺς ἀνοίγαν ὀρίζοντες γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ ἀνθρώπους ἔξω ἀπὸ τὴ δική τους συλλογικότητα καὶ τάξη. Οἱ προσφωνήσεις καὶ τὰ γράμματα πρὸς τὰ ὑψηλὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἄσημα πρόσωπα, ἴσως τοὺς κολάκευαν, καθὼς αἰσθάνονταν ὅτι καὶ αὐτοὶ χαρτογραφοῦνταν σὲ μιὰ ἐνιαία κοινωνία τοῦ ἑλληνικοῦ γένους καὶ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἀλληλογραφήσουν μὲ ὅλα τὰ σπουδαῖα ὑποκείμενα.

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 εἶναι ἔργο τοῦ γιαννιώτη Γεωργίου Κωνσταντίνου, γνωστοῦ λογίου, συντάκτη τοῦ *Λεξικοῦ τετράγλωσσου* (1757), συμπληρητῆ ἄλλων βιβλίων, λογοκριτῆ τῆς Βενετίας γιὰ τὰ σλαβικὰ βιβλία καὶ ἐπιμελητῆ τῶν ἐκδόσεων Θεοδοσίου. Τὸ βιβλίον κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο *Νέον Ἐπιστολάριον* μὲ ψευδῆ τόπο ἔκδοσης τὴ Λειψία καὶ τὴν εἴδηση στὸν τίτλο «Εὐρίσκεται δὲ ἐν Βενετία παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίου», καθὼς ὁ Θεοδοσίου δὲν ἤθελε ἄλλη μιὰ ἀντιδικία μὲ τὸν ἐκδότη τοῦ Ἐπιστολαρίου Μίλια, τὸν τυπογράφο Γλυκὴ, μὲ τὸν ὁποῖο βρισκόταν στὰ δικαστήρια γιὰ παρόμοιες ὑποθέσεις. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου δὲν ξενίζει καθὼς ἡ ζωηρὴ του προσωπικότητα συχνὰ τὸν ὀδηγοῦσε σὲ τυχοδιωκτικὲς ἐνέργειες: τὸν ἴδιο χρόνο ἐπιμελεῖται τοῦ Θεοδοσίου τὴν *Ὀρθόδοξο Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ὅπου

23. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικὰ Α'», ὅ.π. Ὁ ἴδιος, «Βιβλιολογία», *Μνήμων*, 20 (1998), σ. 165.

για να αποφύγει τη βενετική λογοκρισία σημείωνε στον τίτλο: «'Εν Πετρούπολει τῆς Μεγάλῃς Ρωσίας», ἐνῶ τὸν ἐπόμενον χρόνο θὰ προσπαθήσει νὰ ἰδρῦσει τυπογραφεῖο στὴν Τεργέστη γιὰ νὰ καταλήξει τελικὰ στὸ Βουκουρέστι²⁴.

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 ἀρχίζει μὲ δύο προλογικὰ σημειώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἀπευθύνεται στὸν τυπογράφο ἐνῶ τὸ ἄλλο «τῷ φιλομαθεῖ καὶ φιλαναγνώστη ἀκροατῇ». Στὸ δεύτερο ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ βιβλίου δηλώνει τὴν ἀπόφασή του νὰ δώσει ἔμφαση στὰ ὑποδείγματα, ἐγκαταλείποντας τὸ θεωρητικὸ μέρος: «δὲν ὑπολαμβάνω νὰ ἐρμηνεύσω ὅλους τοὺς τρόπους τῆς συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν, ὅτι τοῦτο σχεδὸν ἤθελε εἶναι ἀδύνατον (...) Ἐβαλα διὰ περισσοτέραν ἐρμηνείαν διάφορα παραδείγματα Ἐπιστολῶν (...) πρὸς σαφήνειαν ἐκείνων ὁποῦ ἀκόμι ὡς νεόφυτα βρέφη πιπηλίζουν τὸ νέκταρ τῆς μαθήσεως· ὅθεν ἐπρόκρινα καὶ τὴν ἀπλὴν φράσιν...»²⁵.

Οἱ 274 σελίδες τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1764 εἶναι διαρθρωμένες σὲ δύο τμήματα, μὲ τρία καὶ δύο μέρη ἀντίστοιχα. Στὸ πρῶτο τμήμα, πρῶτο μέρος, ὑπάρχουν ὑποδείγματα ἐπιστολῶν καὶ ἀποκρίσεων πατριάρχη, μητροπολίτη, ἱερέα, ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιωματοῦχου, ἡγεμόνα, πραγματευτῆ, πατέρα, γιοῦ, ἀδελφοῦ, τούρκου ἀγᾶ καὶ ἀκόμη σχέδια προικοσυμφῶνων, διαζυγίου, διαθήκης, ὁμολογίας, γράμματος συντροφίας, πανταχούσας μοναστηρίου καὶ συμμαρτυρίας χειροτονίας. Ὀλόκληρο σχεδὸν αὐτὸ τὸ τμήμα ὑπάρχει καὶ στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια.

Στὸ δεύτερο μέρος ὑπάρχουν ὑποδείγματα ἐπιστολῶν καὶ ἐπιγραφῶν πρὸς πατριάρχη, ἀρχιεπίσκοπο, μητροπολίτη, ἐπίσκοπο, ἡγούμενο, ἱερομόναχο, ἱερέα, μοναχό, βασιλέα, ρηγάδες, ἡγεμόνα, ἱατρό, δάσκαλο, κληρικό, πρα-

24. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Ἀθήνα 1969, σ. 64, 66, 81. Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, «Προσπάθειες γιὰ τὴν ἴδρυση ἐλληνικοῦ τυπογραφείου στὴν Τεργέστη», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 1, τχ. 2, Δεκ. 1984, σ. 253-264. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Μία πατριαρχικὴ καταδίκη τοῦ τυπογραφείου τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου (1761)», *Ὁ Ἐρανιστής*, 18 (1986), σ. 85-92. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ἀνθολόγια καὶ “συνθετικὲς” ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων (16ος-19ος αἰῶνας)», *Τὸ ἐντυπο ἐλληνικὸ βιβλίον 15ος-19ος αἰῶνας, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου, Δελοῖ 16-20 Μαΐου 2001*, Ἀθήνα 2004, σ. 188-189. Ἡ μελέτη τοῦ Κώστα Π. Λαζαρίδη, *Ὁ Καπεσοβίτης λεξικογράφος Κώνστας Γεωργίου (Γεώργιος Κωνσταντίνου-Ζαγορίτης-Ζαορίτης-Ζαγοραῖος-Κώνστας ἢ Κώστας)*, Γιάννενα 1975, πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ προσοχὴ ἀφοῦ ταυτίζει δύο ξεχωριστὰ πρόσωπα, τὸν Γ. Κωνσταντίνου μὲ τὸν Κώνστα Γεωργίου.

25. *Νέον Ἐπιστολάριον... Δι' ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως Γεωργίου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Ἐν Λιψία τῆς Σαξωνίας, ἔτι ἀψξδ' 1764. Εὑρίσκεται δὲ ἐν Βενετία παρὰ Δημητρίου Θεοδοσίου*, σ. 2-4 (ΘΠ 2142). Χρησιμοποιοῦ φωτογραφημένο σῶμα ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τῆς Ἱεράς Μονῆς Ἰβήρων ποῦ παραχωρήθηκε στὸ ΚΕΜΝΕ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Συνεδρίου.

ματευτή, πατέρα, αδελφό, φίλο. Ἀκόμη συγχαριστικές, εὐχαριστικές, παραμυθητικές, συστατικές καὶ ἐμπορικές ἐπιστολές, σὲ ἐνιαῖο τμήμα. Ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ τμήμα ὑπάρχει καὶ στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια.

Στὸ τρίτο μέρος ὑπάρχει ἡ ἔκθεση τίτλων καὶ ὑποδειγμάτων ἐπιστολῶν κατὰ τὸν Κουροπαλάτη Κωδινό. Καὶ αὐτὸ τὸ τμήμα ὑπάρχει στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια (ἔκδοση 1759).

Στὸ δεύτερο τμήμα, πρῶτο μέρος, ὑπάρχει ἡ «Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν παρόντα δέκατον ὄγδοον αἰῶνα», ὅπως καὶ στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια (ἔκδοση 1759).

Ὡς «Τμήμα δεύτερον» τοῦ βιβλίου τυπώνονται ἐξωἐπιστολικά κείμενα, ποὺ φυσικά δὲν ὑπάρχουν στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια: Χρονολογία, χρόνος, μήνας, δευτέρα παρουσία, ἑορτολόγιο, κανόνια γιὰ τὴν εὕρεση τοῦ Πάσχα, τῶν Χριστουγέννων, τῆς πρωτομηνιάς, μὲ ὑπολογισμοὺς καὶ κινήσεις τοῦ χεριοῦ, καλανδάριο καὶ τέλος γνωμικοὶ στίχοι τοῦ Ἰωάννου Θεολογίτου ἐκ Καστορίας²⁶.

Τὸ μέρος αὐτὸ ὑπάρχει καὶ σὲ ἄλλα βιβλία τῆς ἐποχῆς, στὰ ἀνθολόγια καὶ ἄλλα λειτουργικά βιβλία, στὴ Λογαριαστικὴ τοῦ Γλυζούνη, στὸν Χρονογράφο τοῦ ψευδοΔωροθέου. Θὰ περάσει ἀκόμη καὶ στὰ Ἡμερολόγια, ποὺ θὰ κυκλοφορήσουν ἀργότερα. Τὸ Ἐπιστολάριο ἀποκτᾶ μὲ αὐτὰ τὰ κείμενα ὕλη τυπικοῦ λαϊκοῦ βιβλίου στὸ σῶμα του²⁷.

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 θὰ ἐπανεκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου τὸ 1768 μὲ τόπο ἔκδοσης καὶ πάλι τὴ Λειψία, χωρὶς ἀλλαγές, μὲ ἐπιμελητὴ τὸν Σπυριδῶνα Παπαδόπουλο, ἐνῶ τὸ 1773 ὁ Γλυκῆς θὰ τὸ ἐνσωματώσει ὡς δεύτερο τόμο στὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου Μίλια καὶ τὸ 1781 στὴν τέταρτη καὶ τελευταία δίτομη ἔκδοσή του. Τὸ 1777 ὁ Γλυκῆς θὰ κυκλοφορήσει μὲ τεχνητὸ ἐκσυγχρονισμὸ τὸν Β΄ τόμο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1773 μὲ τίτλο Ἐπιστολάριον, ἐνῶ τὸ 1779 θὰ τυπώσει ἐκ νέου τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 καὶ θὰ τὸ κυκλοφορήσει μὲ τίτλο Νέον Ἐπιστολάριον, μὲ μιὰ προσθήκη 12 σελίδων γιὰ τὰ συνοδευτικά

26. «Τμήμα δεύτερον. Περὶ χρονολογίας, ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι τοῦ τρέχοντος παρ' ἡμῖν τούτους [=ἔτους]. Περὶ χρόνου. Τί σημαίνει ὁ Μῆνας. Περὶ τὴν ἀναλογίαν ἐχόντων σωμάτων. Οἱ ἑορταζόμενοι Ἅγιοι τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ. Κανόνιον τοῦ εὐρίσκειν τὸ Ἅγιον Πάσχα. Κανόνιον τοῦ εὐρίσκειν τὴν Παραμονὴν τῶν Χριστοῦ Γέννων, καὶ πάντα τὰ ἄλλα ἀκόλουθα. Παντοτινὸν σεληνοδρόμιον. Κανόνιον τοῦ εὐρίσκειν ἐν ποίᾳ ἡμέρᾳ τῆς ἐβδομάδος ἄρχεται ὁ κάθε μῆνας ...», σ. 241-275 καὶ μετὰ τὴν ἐνδειξη ΤΕΛΟΣ, ποὺ ὑπάρχει στὴ σ. 275, «Στίχοι Γνωμικοί, Ποίημα Κυρίου Ἰωάννου Θεολογίτου ἐκ Καστορίας», σ. 276-278. Γιὰ τὸν Θεολογίτη βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικά ἐγχειρίδια...*, ὁ.π., σ. 27, 37.

27. Φίλιππος Ἡ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α' Τὰ βιβλιογραφικά κατάλοιπα τοῦ Ε. Legrand καὶ τοῦ Η. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 207-218.

γράμματα, τὰ πιττάκια τῶν ζητειῶν τῶν μοναστηριῶν ἢ τῶν ναῶν καὶ αἰτήματα ἐλεημοσύνης τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Σὲ αὐτὴ του τῆ μορφῆ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 θὰ ἀνατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου τὸ 1782 (ἔνδειξη Λειψία) καὶ τὸ 1796 (ἔνδειξη Βενετία). Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1797 μὲ ἐπιμελητὴ τὸν Σπυριδῶνα Βλαντῆ, ὁ ὁποῖος θὰ συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὴν ἐκδοτικὴ τύχη τῶν Ἐπιστολαρίων ὡς τὸ τέλος τῆς περιόδου²⁸.

Οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1803 ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου μὲ ἐπιμέλεια ἱερομονάχου Νικοδήμου Γεωργίδη καὶ τοῦ 1805 ἀπὸ τὸν Γλυκῆ ἀκολουθοῦν, μὲ τὶς ἀναγκαῖες προσαρμογές ἀλλὰ χωρὶς ἀλλαγές τὴν παγιωμένη μορφῆ, μὲ τίτλο *Νέον Ἐπιστολάριον*²⁹. Ἀντίθετα στὴν ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου τοῦ 1808 θὰ γίνουν ἀφαιρέσεις καὶ κυρίως προσθήκες ἀπὸ ἐπιμελητὴ πού δὲν κατονομάζεται, ἀλλὰ μποροῦμε μὲ ἀσφάλεια νὰ θεωροῦμε ὅτι εἶναι ὁ Σπυριδῶν Βλαντῆς καθὼς ἀπὸ τὴν ἐπόμενη ἔκδοση (Γλυκῆς 1811) δηλώνει τὴν πατρότητα τῶν προσθηκῶν. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1808 διατηρεῖται τὸ παλαιὸ σῶμα τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1764 ἀλλὰ ἀφαιροῦνται οἱ παλιωμένοι γνωμικοὶ στίχοι τοῦ Θεολογίτου καὶ γίνονται δύο προσθήκες 12 καὶ 10 σελίδων, πού εἶναι σημαντικές, ἰδιαίτερα ἡ πρώτη: «Προσθήκη ἰβ' ἐπιστολῶν. Αἱ ὁποῖαι εἶναι ὡς Δοκίμιον τοῦ μετ' οὐ πολὺ σὺν Θεῷ τυπωθησομένου Νέου Ἐπιστολαρίου». Πέρα ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ Βλαντῆ, ὅτι θεωρεῖ αὐτὴ τὴν προσθήκη δοκίμιον ἐνὸς νέου ἐπιστολαρίου πού σχεδίαζε, οἱ 12 ἐπιστολὲς εἶναι σκερτσόζικα κείμενα ἔξυπνων καὶ πονηρῶν γυναικῶν κυρίως, μᾶλλον μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ ἰταλικά. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἴσως ὁ Βλαντῆς ὄραματίστηκε ἓνα Ἐπιστολάριο μὲ σύγχρονα κείμενα κινημένος καὶ ἀπὸ τὶς δικές του λογοτεχνικὲς μεταφραστικὲς ἀναζητήσεις (*Ὁ Καφενὲς* τοῦ Γκολντόνι, τὰ *Διηγῆματα* τοῦ Βοκκάκιου).

Ἡ δευτέρα προσθήκη συνδέεται μὲ τὸν πρόσφατο θάνατο τοῦ Εὐγένιου Βουλγαρη καὶ τὴν ἐπαφὴ πού εἶχε ὁ Βλαντῆς δι' ἀλληλογραφίας μὲ τὸν κλεινὸ λόγιον, ὡς ἐπιμελητῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων του στὴ Βενετία μὲ τὴ χορηγία τῶν Ζωσιμάδων: «Θρῆνος Ὡς ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος, πρὸς τὰς Ἀδριατικὰς Νήσους καὶ τὴν Κέρκυραν, ἐπὶ τῆ τοῦ βίου τελευτῆ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Ἐπίγραμμα Ὡς ἀπὸ Κερκύρας τῆς Πατρίδος, εἰς τὸν ἐκεῖσέ που ἀνεγειρόμενον Ἀνδριάντα Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Εὐχὴ εἰς τὴν Θεοτόκον Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. [Διαθήκη Εὐγενίου Βουλγάρεως] Ἐν ἔτει τῷ Σωτηρίῳ αἰε'. (1805.) Μηνὸς Ἀπριλλίου, ἡμέρα 16 (...)»³⁰.

28. ΘΠ 2143- 2153.

29. Ἡλιού, 19ος αἰ., Α', 1803.56, 1805.71.

30. Ἡλιού, 19ος αἰ., Α', 1808.11. Οἱ προσθήκες στὶς σ. 139-150 καὶ 239-248. Ὁ Βλαν-

Σε αυτή τη μορφή τὸ βιβλίον θὰ τυπωθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Γλυκὴ τὸ 1811 μὲ δῆ-
λωση τοῦ Βλαντῆ στὴν τελευταία σελίδα τοῦ κειμένου: «Οἱ ἀνωτέρω Στίχοι
καὶ ἡ παροῦσα Διαθήκη τοῦ ἀοιδίου Ἀνδρός, τύποις ἐκδόθησαν ἐπιμελείᾳ
Σπυρίδωνος Βλαντῆ, ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς Ρωσσίας κομισθέντων αὐτῷ Χειρογρά-
φων, εἰς τεκμήριον αἰδίου εὐγνωμοσύνης»³¹. Στὴν ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ τὸ 1816
ὁ Βλαντῆς θὰ τυπώσει μεσότιτλο πρὶν ἀπὸ τὶς νέες ἐπιστολές: «Προσθήκη
διαφόρων νέων ἐπιστολῶν παρὰ Σπυρίδωνος Βλαντῆ», προσθέτοντας στὶς 12
ἐπιστολές ἄλλες δύο, ἐπώνυμες αὐτῆ τῆ φορᾶ: «Ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ ἰδιόχειρον
τοῦ ἀοιδίου Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως πρὸς τὸν ἐν Βενετία
Σπυρίδωνα Βλαντῆ. Ἐκ Πετροπόλεως Μαρτίου 5.1805. Ἐτέρα τοῦ Βολταΐ-
ρου πρὸς Κάρολον Γολδόγιον τὸν Ἐνετόν»³².

Τὸ 1819 ἔχουμε δύο ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ μὲ τίτλους Ἐπιστολάριον καὶ Νέ-
ον Ἐπιστολάριον, ἐπιμελητὴ τὸν Σπ. Βλαντῆ καὶ μὲ τὶς ἴδιες σελίδες τῆς ἔκδο-
σης τοῦ 1816³³. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ 1832, πού κυκλοφορεῖ ἡ τελευταία ἔκδοση τοῦ
Ἐπιστολαρίου ἀπὸ τὸν Γλυκῆ σὲ 1.000 ἀντίτυπα καὶ κλείνει ὁ ἐκδοτικὸς κύκλος
τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1764³⁴.

Ὁ Γλυκῆς θὰ ἐπανέλθει τὸ 1846, ὀκτῶ χρόνια πρὶν τὸ κλείσιμο τῆς τυπο-

τῆς στὶς σ. 246-247 προσθέτει δύο ὑποσημειώσεις: «Πρόσθετες τούτοις καὶ ἕτερα δια-
κόσια Ρούβλια, τὰ ὅποια ἔτι ζῶν ὁ ἀοιδίμος ἔστειλε δῶρον τῷ ἐν Βενετία Σπυρίδωνι
Βλαντῆ. Σημειῶσαι ὅτι διάφορα τούτων προέκυψαν εἰς φῶς τοῦ Τύπου, ἐν Βιέννῃ τῆς
Ἀουστρίας, καὶ ἐν Βενετία φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς γενναίας Ἀυταδελφότητος τῶν αὐτῶν
κυρίων Ζωσιμάδων». Βλ. καὶ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ὁ Σπυρίδων Βλαντῆς
καὶ ἡ ἰδιωτικὴ διδασκαλία. *Piano di Studi / Ἐκθεσεις Μαθημάτων*: Βενετία 1794», *Θησαυ-
ρίσματα*, 33 (2004), σ. 421-446+12 πίν.

31. Ἡλιοῦ, 19ος αἰ., Α', 1811.27. Ἡ σημείωση τοῦ Βλαντῆ στὴ σ. 248. Ὁ Ἡλιοῦ πα-
ραθέτει ἀπὸ τὸν Κατάλογο 1812 τοῦ Γλυκῆ: «Ἐπιστολάριον Νέον, μετὰ Προσθήκης δια-
φόρων ἐπιστολῶν, καὶ τῆς Διαθήκης Εὐγενίου τοῦ πάνυ, καὶ τῶν εἰς τὴν αὐτοῦ θανὴν
στίχων, παρὰ Σ. Βλαντῆ. Νέα ἔκδοσις 1811».

32. Ἡλιοῦ, 19ος αἰ., Α', 1816.35. Ὁ μεσότιτλος σ. 163 (ἢ 164 λευκῆ) καὶ οἱ ἐπιστολές
στὶς σ. 165-178 (τοῦ Εὐγενίου στὶς σ. 176-177 καὶ τοῦ Βολταίρου στὶς σ. 177-178). Τὸ
«Παράρτημα» μὲ τὰ κείμενα τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὶς σ. 243-252 καὶ ἡ σημείωση
Βλαντῆ στὴ σ. 252.

33. Δ. Γκίνης-Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863* [=ΓΜ], τ. Γ', Ἀθήνα 1957,
ἀρ. 10132 (Ἐπιστολάριον). Nakis Pierris, *Bibliographie Ionienne...*, Ἀθήνα 1966, ἀρ. 110 [=
Ἐμμανουήλ Μοσχονάς, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες», *Ὁ Ἐρανι-
στής*, 5 (1967), σ. 138-140, ἀρ. Α 670] (Νέον Ἐπιστολάριον). Ὁ Σπυρίδων Βλαντῆς ἀνα-
γράφεται στὴν τελευταία σελίδα 264 μὲ τὰ ἀρχικά του: Σ. Β. δ. τοῦ φ.φ.

34. ΓΜ 2185. Γιὰ τὸ τραβήγμα τῶν 1.000 ἀντιτύπων βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Βιβλία
καὶ ἀριθμοί: ἡ μαρτυρία τῶν τραβηγμάτων», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 8, τχ. 14-15, 1991, σ. 197,
ἀρ. 517.

γραφίας του, με μιὰ νέα μορφή μικρότερου Ἐπιστολαρίου, ἐπιμελημένη ἀπὸ τὸν Πολυχρόνιο Φιλιππίδη, σὲ 4.000 ἀντίτυπα³⁵.

Ἐνα ἄλλο Ἐπιστολάριο ποὺ θὰ σχεδιάσει ὁ Σπυρίδων Βελούδης θὰ κυκλοφορήσει στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Φοῖνικος καὶ παράλληλα ἀπὸ τὸ Τυπογραφεῖο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν ἀδελφῶν Βελούδη ἀπὸ τὸ 1849 ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ δὺει ἡ ἑλληνικὴ τυπογραφία στὴ Βενετία³⁶.

Κλείνοντας τὴν ἀνακοίνωσή μου μετὰ τὴν παράθεση τῶν στοιχείων γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ πορεία 76 χρόνων τῶν Ἐπιστολαρίων τῆς Βενετίας, θέλω νὰ υπογραμμίσω τὴν αἴσια ἀφετηρία τοῦ ἐγχειρήματος μετὰ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μίλια, ὁ ὁποῖος στηριγμένος σὲ καλὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς ἐπιστολικῆς παράδοσης, στὴ δική του κατάρτιση καὶ ἀπαντώντας στὰ ἀναγεννητικὰ αἰτήματα τοῦ καιροῦ του, μπόρεσε νὰ συντάξει ἓνα ἐπαρκὲς θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ ἐγχειρίδιο.

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 ἀποτέλεσε ὑποχώρηση, ἀφοῦ ἐξαφάνισε τὸ θεωρητικὸ μέρος, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἦταν πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα, καθὼς μετὰ τὶς ἀλλαγὲς καὶ τὶς προσαρμογὲς του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνσωμάτωση ὕλης τῶν καλενδαρίων, ἀπόκτησε καὶ τυπικὰ τὸ διαβατήριό τοῦ λαϊκοῦ βιβλίου. Αὐτὴ ἡ ὑποχώρηση, ποὺ ἦταν συνηθισμένη γιὰ τὰ νεωτερικὰ ἐγχειρήματα τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε, πραγματοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἴδιους μεσαίους Ἕλληνες λογίους τῆς Βενετίας στοὺς ὁποίους ὀφείλονται καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀνανεωτικὲς προσπάθειες: Ἀλέξανδρος Καγκελάριος, Σπυρίδων Μίλιας, Γεώργιος Κωνσταντίνου, Σπυρίδων Παπαδόπουλος, Ἀγάπιος Λοβέρδος, Σπυρίδων Βλαντῆς. Ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς πῆραν μέρος στὴ διαδικασία ὑποχώρησης ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ Ἐπιστολάριο Μίλια καὶ τὴν προσαρμογὴ τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1764 στὴν ἐκδοτικὴ πορεία του, μόνο βελτιωτικὲς ἀναθεωρήσεις καὶ κάποιες προσθήκες ἐπέφεραν ἀλλὰ τελικὰ δὲν τόλμησαν ἢ δὲν ἐνθαρρύνθηκαν γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς νέου Ἐπιστολαρίου. Οἱ προσπάθειες τοῦ Σπυρίδωνος Βλαντῆ ἀπὸ τὸ 1808 με

35. ΓΜ 4329. Οἱ σελίδες εἶναι ἡ+191. Γιὰ τὸ τράβηγμα τῶν 4.000 ἀντιτύπων τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν Φίλιππο Ἡλιού. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔντυπο: Imp. R. Ufficio Centrale di Censura e Revisione, *Elenco delle opere stampate e pubblicate in Venezia e nelle Provincie Venete* (1821-1848).

36. Φοῖνιξ, 1849 (ΓΜ 4930), Ἁγίου Γεωργίου, 1854 (ΓΜ 6220), Φοῖνιξ, 1858 (ΓΜ 7534), Ἁγίου Γεωργίου, 1860 (Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1544-1863) Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Ἀθήνα 1992, σ. 84, ἀρ. 396), Φοῖνιξ, 1861 (ΓΜ 8615), Ἁγίου Γεωργίου, 1864 (Φίλιππος Ἡλιού, «Συμπληρωματικὰ γιὰ τὴν τυπογραφία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Βενετία 1850-1882)», *Τετράδια ἐργασίας*, 10 (1988), σ. 90, ἀρ. 40), Φοῖνιξ, 1875 (Πόπη Πολέμη, *Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ ΕΛΙΑ. Ἑλληνικὰ βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, Ἀθήνα 1990, ἀρ. 1516).

τις προσθήκες «ὡς δοκίμιον τοῦ μετ' οὐ πολὺ σὺν Θεῷ τυπωθησομένου Νέου Ἐπιστολαρίου» προστέθηκαν στὰ ἄλλα ἀπραγματοποίητα σχέδιά του. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία ἀκολουθοῦσε τὴν παρακμὴ τῆς Βενετίας, καὶ παρόλο ποὺ ἡ ἑλληνικὴ τυπογραφία στὴ Βενετία διατηρεῖ τὰ πρωτεῖα στὴν τεχνογνωσία, οἱ οἰκονομικὲς καὶ πολιτισμικὲς διεργασίες τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔχουν ἀλλάξει δρόμους καὶ κέντρα καὶ ἐπομένως καταλαβαίνουμε γιατί τὸ ἐγχείρημα γιὰ ἓνα νεωτερικὸ ἐπιστολάριο δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ γίνεῖ στὴ Βενετία.

Triantaphyllos E. Sklavenitis

Printed Epistolaries of Venice (1757-1832)

SUMMARY

The mid Eighteenth Century, considered a turning point in the economic and cultural development of Greeks, saw the emergence of the Venetian Epistolary, which gradually took precedence over older forms and particularly over the Epistolary of Theophilos Korydaleas, which had been in circulation since 1625.

Spanning over a period of 76 years and with at least 22 printed editions, the printing of the Venetian Epistolary is best characterized by the endeavors of Spyridon Milias in his *Epistolary* of 1757. A sound knowledge of Greek and Italian epistolary tradition and training combined with the predominant Renaissance trends of the period served as a foundation for Milias to create a comprehensive theoretical and practical manual.

The second *Epistolary* of 1764 constituted a departure as the theoretical facet of the work was eliminated. The result, nonetheless, was a work closer to reality as Milias had thus succeeded in creating a more secular work incorporating unrelated elements from other non-religious sources. This type of departure, both usual and well within the innovative trends of the period here analyzed, took place under the pressure of the market in books. The divergence in form and style was carried out by Greek Venetian scholars who were very much the driving force for renewal. Those scholars who took part in this departure from the initial *Epistolary* of 1757 and instituted changes to the *Epistolary* of 1764, introduced revisions and certain additions but neither ventured nor were encouraged to go so far as to compose an altogether new epistolary.

The decline of the Greek community was parallel to that of Venice. Though Greek typography in Venice maintained its position of dominance as far as know-how, the course and centers of the economic and cultural life of Hellenism had changed. It is thus understandable that decisive endeavors for an innovative epistolary finally did not take place in Venice.

